

ÓKORI GÖRÖG ÁLLAMÉPÍTÉSI TAPASZTALATOK

A politikai és a jogi gondolkodás kezdetei

KOK Zoltán

„Ámde az embernek – s mindennél szebb ez ajándék –
ő jogot ad, s ki akarva a jót és tudva a törvényt
hirdet igazságot, majd boldoggá teszi azt Zeusz.”
(HÉSIODOS: Munkák és napok (részlet)
Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása)

1. Bevezetés

Közel másfél évtized telt el a Bódy Zsombor és Ö. Kovács József szerkesztette hiánypótló munka, a *Bevezetés a társadalomtörténetbe* című kötet megjelenése óta.¹ Amint azt az említett írásban Stipta István is megjegyzi, „az egyetemes állam és jogtörténeti kutatás korszakonkénti jellemzése során megállapítható, hogy az antik kor továbbra is fehér foltot képez. Az archaikus társadalom és államrendszer kutatására 'főhivatásszerűen' gyakorlatilag senki sem vállalkozott, a német területeken újra divatba jött jogi antropológiának sincs hazai követője.”² A dolgozat témájául választott ókori görög államépítési folyamatok és azok tapasztalatainak feldolgozására tett kísérlet részben ezt a fentebb említett fehér foltot próbálja meg csökkenteni.

Ezek alapján a dolgozat célja – mely azonos című diplomamunkámnak csak egy szelete – tehát, hogy a primer források, elsősorban Platón és Aristotelész, a külföldi és magyar szakirodalmak feldolgozásával (különösen Németh György munkái alapján) bemutassa az ókori görög államépítési tapasztalatokat,

¹ BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, Osiris, 2006.

² STIPTA István: Jogtörténet-tudomány. In: BÓDY–Ö. KOVÁCS i. m. 642.

valamint kísérletet tegyen a témában alkotó történészek munkásságának jogi szempontú megközelítésére, esetleges átültetésére a jog területére.

Az államépítés aktív és az államfejlődés passzív fogalmainak, folyamatainak elemzése és értékelése is elengedhetetlen feladatomból egyrészt az államépítési politikák és célterületen való megvalósításuk elméleti megalapozásához, másrészt az államépítési elméletek és gyakorlatok kritikájához, megújításához vagy éppen elvetéséhez. Így vizsgálni kívánom azt, hogy milyen elméleti keretek és gyakorlati feltételek voltak szükségesek egy-egy ókori görög polis létrejöttéhez. Megpróbálok választ adni a filológia módszereivel arra a kérdésre is, hogy mit ért ideális államon a két legkiemelkedőbb görög filozófus, Platón és Arisztotelész, és hogy az ideális államok hogyan realizálódnak, megvalósíthatók-e egyáltalán, illetve ők maguk megvalósíthatónak tartották-e ideál(1)jukat. Ezek mellett vizsgálni fogom a polisok horizontális-területi és vertikális-társadalmi tagozódását is – elsősorban politikai berendezkedésük és intézményrendszerük alapján. Szem előtt tartom a dolgozat során, hogy az állam- és jogtörténet feladata „az állam- és jogfejlődés feltárása, az állam- és jogintézmények keletkezésének, módosulásának és megszűnésének magyarázata.”³ Vizsgálati módszereim a szűkebb értelemben vett jogtörténet kutatási módszerei lesznek, vagyis a forrásfeltárás és -elemzés. Ezek mellett azonban a téma szükségessé teszi az államtan és államelmélet módszertani eszközeinek (szociológiai, politikatudományi, rendszertani, összehasonlító és fogalomelemző módszerek) felhasználását is, aminek oka az állam komplex jellege. Igyekszem ugyanakkor figyelembe venni a Horváth Attila által felvázolt kettősséget is, és megtalálni a szükséges egyensúlyt a jogtörténet-tudományt illetően, ami a történettudományok és jogtudományok határterülete.⁴

Ennek megfelelően a dolgozat törekszik az analízis után szintézist teremteni úgy a történészi és jogtörténészi perspektívák, mint a központi részt kitevő Platón és Arisztotelész államtanáról kialakult különböző álláspontok között. Így szándékomban áll ismertetni a két filozófus államról alkotott felfogását is a tanulmány adta keretek között, elsősorban *Az állam*, a *Törvények* és a *Politika* című munkák primer forrásként történő felhasználásával.⁵ A *Törvényeket*

³ GÖNCZI Katalin – HORVÁTH Pál – RÉVÉSZ Tibor – STIPTA István – ZLINSZKY János (szerk.): *Egyetemes jogtörténet I.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2009. 13.

⁴ HORVÁTH Attila: A jogtörténetírás és a jogtörténet oktatása. In: MEZEY Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet.* Budapest, Osiris, 2007. 66.

⁵ Könczöl Miklóst követve, a hagyományoknak megfelelően az Arisztotelész műveire való hivatkozásokban először a könyv és a fejezet száma szerepel, majd az Immanuel BEKKER-féle porosz akadémiai kiadás (*Aristotelis opera.* Berlin, Academia Regia Borussica, 1831–1870) oldalszáma a hasábokra utaló betűvel és az illető sorok számával (az ún. 'Bekker-számok'),

Kövendi Dénes Bolonyai Gábor által átdolgozott,⁶ *Az államot* Jánosy István fordításában használok,⁷ Arisztotelész *Politikájának* részleteit pedig Szabó Miklós⁸ fordításában idézem.

A feldolgozás során semmi esetre sem szeretnék kizárólag a történelmileg kialakult intézmények leírására szorítkozni, hanem azok magyarázatát, a társadalom fejlődésében betöltött szerepüknek az értékelését is feltárni.⁹ Nem áll szándékomban végső megállapításokat tenni a témában, hanem a hazai szakirodalom feldolgozásával, valamint a külföldi – a téma jellege miatt elsősorban német – szakirodalom magyar nyelvre ültetésével kívánom kiegészíteni – és esetleg előbbre vinni – a görög polisok kialakulásával és működésével kapcsolatos történelmi, jogtörténeti és államtudományi kutatásokat.

Elsőként a polis fogalmának tisztázása, majd kialakulásának elméleti és gyakorlati feltételei kerülnek áttekintésre.¹⁰ Ezt követően a polis sajátosságait és szerepét mutatom be Platón és Arisztotelész alapján: azt, hogy miként szolgáltak ezek keretül a politikai és jogi gondolkodás kialakulásához, milyen szerepet töltöttek be annak kezdeteinél.

2. Az államépítés módszertana és hipotézisei

A dolgozat a görög államépítési kísérletek elemzésének vonalán felállított egy olyan, az államépítési elméletekre támaszkodó analitikus keretet, amely megválaszolja a következő kutatási kérdéseket: Milyen államépítési technikákat alkalmaztak a külső és belső államépítési aktorok az ókori Hellasban és annak

míg Platón esetében Henri ESTIENNE (Henricus STEPHANUS) kiadásának (*Platonis opera quae extant omnia*. [Genf.] 1578) oldalszámai szerepelnek az oldalakon belüli szakaszokat jelölő betűvel (ezek az ún. 'Stephanus-számok'). Az ezt követő számok a szakaszokon belüli sorok számára utalnak, Burnet kiadását véve alapul (John BURNET: *Platonis opera I–V*. Oxford, Oxford University Press, 1900–1907.). A magyar nyelvű idézetekben az alább is felsorolt fordításokat használok.

⁶ PLATÓN: *Törvények*. (Kövendi Dénes fordítását átdolgozta Bolonyai Gábor) Budapest, Atlantisz, 2010.

⁷ PLATÓN: *Az állam*. (Jánosy István fordítása) Budapest, Atlantisz, 1989.

⁸ ARTISTOTELÉS: *Politika*. (Szabó Miklós fordítása) Budapest, Gondolat, 1984.

⁹ GÖNCZI–HORVÁTH–RÉVÉSZ–STIPTA–ZLINSZKY i. m. 13.

¹⁰ Ernst KIRSTEN.: s. v. Polis. *RE* XXI,2 (1952) 1391–1396.; továbbá Karl-Wilhelm WELWEI – Peter John RHODES: s. v. Polis. *DNP* 10 (2001) 22–26.; valamint JAKAB ÉVA: Az ókori gyökerek: a görög állam és alkotmány főbb modelljei. In: JAKAB ÉVA – PÓKECZ KOVÁCS Attila (szerk.) *Egyetemes államtörténet I*. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 19–44.

gyarmatain az archaikus és a klasszikus korban? Az alkalmazott államépítési technikák milyen eredményekkel jártak az egyes politikai terekben?

A fentebb megfogalmazott kutatási kérdések megválaszolásához elengedhetetlen a tér, az alapfogalmak és terminológiák pontos meghatározása az ókori történeti példaanyagon keresztül, ami – ahogy azt Paczolay Péter is megjegyzi egy államelméleti munkájában – nem veszélytelen vállalkozás, tekintettel a történeti források töredékességére, fogalmi hálójuk többretegűségére és szóhasználatuk értelmezésének ellentmondásosságára.¹¹ Mindezek tudatában tesztek kísérletet a definiálási, konceptualizálási szakaszban a polis tágabb és szűkebb értelemben vett archaikus és klasszikus kori, Kr. e. VIII-VI. és Kr. e. V-IV. századi fogalmának meghatározására. Ehhez az állam statikus, klasszikus újkori Hans Kelsen-i és Max Weber-i definícióját, mely szerint az *egy földrajzilag jól körülhatárolható, állandó lakossággal rendelkező intézmény, amelynek legfőbb vezetői elméletben korlátlan hatalommal rendelkeznek az adott területen, és alkotmányosan független minden külső kormányzattól*, valamint dinamikus definícióját, az államot folyamatként értelmező, az államépítés államra gyakorolt hatásainak elemzésére sikeresen alkalmazott szociológiai ihletésű államdefiníciót vizsgálom.¹² Ez utóbbi – meglátásom szerint – sokkal inkább illeszkedik a jelen kutatáshoz, ezért túlnyomórészt ebben a kontextusban vizsgálom majd és bontom ki. Eszerint az állam egy olyan hatalmi mező, amelyet az erőszak alkalmazása és a fenyegetettség jelölt ki. Fenyegetettség alatt külső és belső tényezők együttes hatásgyakorlását értem szociológiai és stratégiai értelemben egyaránt. Előbbi szerint – Aristotelés *Politiká*ban megfogalmazott gondolatmenetét elemezve – a mindenkori emberi társulások legtermészetesebb és legalapvetőbb formája a férfi és nő társulása az utódnemzés ösztöne folytán, míg az utóbbi a gyenge és erős, a vezetésre hivatott és az alárendelt közötti társulást feltételezi.¹³ Ezekből jött létre a görög társadalomra jellemző családforma, az oikos (*oikos*), mely a férj, feleség, gyermek együttélésén túl a szolgákat is jelentette. Az oikos az élet fenntarthatóságára, mindennapi

¹¹ PACZOLAY Péter: Ókori államszövetségek. *Acta Universitatis Szegediensis: acta juridica et politica* 65 (2004) 681.

¹² Bliesemann B. DE GUEVARA: The State in Times of Statebuilding. *Civil Wars* Vol. 10. No. 4. 361. o. DOI: <https://dx.doi.org/10.1080/13698240802354466> [letöltve: 2020. július 26.]

¹³ Először is azok kényszerülnek társulni, akik egymás nélkül nem tudnak megélni, pl. a nő és a férfi nemzés céljából (és pedig nem külön elhatározás folytán, hanem úgy, ahogy a többi állat és növény is ösztönszerűen törekszik arra, hogy olyan egyedet hagyjon hátra, aminő ő maga), azután a természet szerinti vezető és az alárendelt elem a biztonság céljából. ARISTOTELÉS i. m. 25–30.

szükségeit megteremtésére, kielégítésére szolgált.¹⁴ Ez a közösségi forma csak nagyobb közösségekké (nemzetség, törzs, falu) fejlődve érheti el célját. Így válhat ez a társulás már önmagában is teljes, autark (αὐταρκής) közösséggé, polisszá.¹⁵ Ez a görög társadalom legmagasabb szintű egysége, a közösség végső célja, amiben megvalósulhatnak az ember lényegi jellemzői, és Platón szerint az erkölcsi rendeltetése is. Mivel a modern kor emberképe az egyént szereti végcélként, önmagában is megállónak tekinteni, ezért fontosnak tartom kiemelni, hogy az ókori görög kultúra mást tartott magától értetődőnek. Azt, hogy az ember célja a közösség, és hogy ez a kettő nem választható el egymástól, összetartoznak, egyik feltételezi a másikat. Aristotelész szerint pedig az ember természetes állapota a közösségi lét, aminek legmagasabb foka az állami élet.¹⁶ Az így létrejött államot formálja egy, a területen kompetens szervezet, amely képviseli az adott terület által kijelölt lakosságot (politikai berendezkedéstől függetlenül), másrészt az államot formálják a területén az államot képviselő személyek és hivatalnokok tevékenységei.¹⁷ Az állam dinamikus folyamatként való értelmezése lehetőséget kínál a konstruktivista megközelítésre is,¹⁸ az identitás és a kultúra beépítésére az elemzésbe, másrészt lehetővé teszi az állam fejlődésének történeti folyamatként való elemzését.

¹⁴ Szóval a mindennapi élet szempontjából létrejött közösség természetesen a háznép, amelyet Kharondász 'asztaltársaknak', a krétai Epimenidész pedig 'jászoltársaknak' nevez; az ezután következő első olyan közösség, mely több háznépből áll, s nem napi szükségletek kielégítésére alakult: a falu. Természeténél fogva a falu legjobban egy háznép széttelepüléséhez hasonlít, melynek tagjait egyesek tejtestvéreknek, gyermekeknek és unokáknak neveznek. ARISTOTELÉS i. m. 15–20.

¹⁵ A több faluból álló közösség a városállam, amely - hogy úgy mondjam - már eléri a teljes, önmagában való elegendőség (autarkeia) szintjét, s míg létrejöttének célja az élet, fennmaradásának célja a boldog élet. Így tehát minden városállam a természet szerint létezik, csakúgy, mint a legalsóbb fokú közösségek. ARISTOTELÉS i. m. 25–30.

¹⁶ A végső céljuk ezeknek ugyanis a városállam; márpedig a végső cél a természetes állapot, amelyre minden egyes jelenség eljut létrejöttének befejezésével, és ezt az állapotát nevezzük természetesnek - pl. az emberét, a loét, a családot. Ezen túl pedig a végső cél, vagyis a legfőbb jó: az autarkeia, ami a végső cél és a legfőbb jó egyaránt. Mindebből tehát világos, hogy a városállam természetesen, s hogy az ember természeténél fogva állami életre hivatott élőlény, [...] ARISTOTELÉS i. m. 5.

¹⁷ Joel S. MIGDAL – Klaus SCHLICHTE: Rethinking the State. In: Klaus SCHLICHTE (szerk.): *The Dynamics of States: The Formation and Crises of state Domination*. Aldershot, Ashgate, 2008. 15.

¹⁸ Konstruktivizmuson itt azt az ismeretelméleti alapfeltevést értem, miszerint a szubjektumon kívüli világ a maga teljességében, mivel objektíve adott, nem ismerhető meg. Éppen ezért elménk a külső, tőlünk független realitást nem tudja visszatükrözni, leképezni, hanem élet-történeti tapasztalataink alapján mi magunk építjük fel, konstruáljuk meg valóságainkat, és hogy a már tapasztalt ismeretanyag könnyen beágyazódik tudásunkba. [http://polc.ttk.pte.hu/tamop-4.1.2.b.2-13/1-20130014/23/konstruktivizmus_schmidtn_vargazsger_gnes.html – letöltve: 2020. augusztus 5.]

Az állam fogalmi meghatározása után a *külső és belső* államépítés jelentés-tartalmának definiálásához meg kell határozni az államépítés fogalmát is. A dolgozatban tágabb értelemben használom az államépítés fogalmát, ami alatt a külső tényezők behatásai mellett, az egyes társadalmi csoportok államépítő tevékenységét, államépítési törekvéseit is értem. A *külső* államépítés segít az új államnak a 'nemzetközi' térbe való beilleszkedéséhez, és segít a háborúk utáni újjáépítésben. Ez a fajta államépítés már jól bevált sémákat, kívülről érkező tapasztalatokat alkalmaz. Ezzel szemben a *belső* államépítés mozgatórugója, amint azt a következő fejezetben kifejtem, leginkább a túlélés iránti vágy, a szükséglet-kielégítési igény, ahogy azt Platón *Az állam* második könyvében az állam keletkezésénél meg is fogalmazza mesterén, Sókratésen keresztül.¹⁹

A belső államépítés az állam belső dinamikáját, hatalmi és politikai gondolkodását követő és azt módosítani próbáló cselekmények összessége, amely a tudatosság különféle szintjein egyszerre követi saját logikáját, és ad választ a külső államépítési és egyéb hatásokra.²⁰ Erre látunk példát Thukydides *A peloponnésosi háború történetéről* szóló művének második könyvében, amikor Théseus király συνοικισμός-áról (*synoikismos*) ír. Théseus legendás alakjához nemcsak a Minótauros legyőzését kapcsolták a görögök, hanem Athén legjelentősebb politikai vívmányait is,²¹ így magának a városnak az összetelepülés általi központtá válását.²² Thukydides soraiból jól kitűnik, hogy a görögök voltak az elsők, akik az emberek közötti viszonyokat nem eleve elrendeltnek, hanem célszerűen és önállóan alakíthatónak tartották.²³

Egy másik megközelítésben szemlélhetjük az államépítést *lentről felfelé*, illetve *fentről lefelé* ható folyamatként is. Az előbbi értelemben vett államépítésen azt a folyamatot értem, amelyben az adott területen élő közösségek (törzsi

¹⁹ „SZÓKRATÉSZ: Állam – véleményem szerint – akkor keletkezik, ha az egyén már nem önellátó, hanem sok mindenre szüksége van; vagy mit gondolsz, mi másért alapítanak államot? ADEIMANTOSZ: Csakis ezért. [...]” PLATÓN (1989.) i. m. 369b.

²⁰ MIGDAL–SCHLICHTE i. m. 20.

²¹ NÉMETH György (szerk.): *Görög-római szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris, 2011. 26.

²² THUKYDIDÉS II. (B): „Mikor azonban Théseus lett a király, aki bölcsessége mellett hatalommal is rendelkezett, [...] azzal, hogy tanácsot és prytaneiont szervezett, mindnyájukat a mostani városban egyesítette, s noha mindenkit meghagyott eddigi birtoka tulajdonában, arra kényszerítette az embereket, hogy ennek az egy városnak a polgárai legyenek. S Athén, minthogy ettől kezdve mindenhonnan ide küldték az adót, naggyá lett, s így szállt Théseus utódaira. S az ő korától fogva rendezik meg az athéniaiak mind a mai napig az istennő tiszteletére államköltészen a Synoikia nevű ünnepet. Korábban ugyanis még a mai Akropolis s az alatta főleg délre fekvő terület alkotta a várost. Ezt bizonyítja, hogy magán az Akropolison található nemcsak Athéné, hanem a többi isten szentélye is... S az Akropolist, mivel a régi időkben ez volt a lakott terület, az athéniaiak ma is polisznak nevezik.”

²³ Vö. GÖNCZI–HORVÁTH–RÉVÉSZ–STIPTA–ZLINSZKY i. m. 42.

csoportok) a külső behatásokkal (természeti jelenségek, külső ellenségek stb.) szembeni ellenállás céljából hoznak létre alulról építkezve egy intézményesített rendszert, amit államnak nevezünk. Az intézményi jelleg mindenekelőtt az állam tartós voltára, komplex jellegére, szervezettségére, valamint arra a képességére utal, hogy már pusztán léténél fogva is hatással van az emberi magatartásokra.²⁴ Ebben az értelemben a *lentről felfelé* való építkezés a külső 'aktorok' tevékenységét korlátozza, vagy éppen teljesen kizárja, és ezzel szemben a meglévő hálózatokra (pl. vérségi, törzsi stb.) építkezve segíti az államépítést, mint például Athén. Meglátásom szerint az így létrejövő államban az érzelmi motiváltság révén sokkal eredményesebb lehet az együttműködés, ezáltal sikeresebb lehet maga az állam is. A *fentről lefelé* történő 'építkezést' olyan példákban vélem felfedezni, mint Spárta, ahol egy már ott élő népcsoportra telepedett rá külső aktorként egy másik, erősebb államalakító törzs.

3. A polis mint a politikai és jogi gondolkodás kerete

Arisztotelész *Nikomakhosi etika* és *Politika* című művei óta leírva is tudjuk azt a mára már kissé közhelyesnek tűnő, ám lényegét tekintve tételes alapvetést, hogy az ember közösségben élő társas lény, azaz *politikon zoon* (πολιτικὸν ζῷον).²⁵ Ahogy azt fentebb is írtam, biológiailag nem képes egyedül létezni, ami az ember természetéből is fakad a különböző társas viszonyokban (férfi-nő, szülő-gyermek).²⁶ Az ember ezekben a mellé- és alárendelt viszonyokban képes önmagát értelmezni, egyéni és közösségi identitását kialakítani, formálni. Az egyén léte esetleges, a kis csoport léte törékeny. Minél nagyobb a közösség, amelyhez az egyén tartozik, annál biztosabb a léte.²⁷ Ugyanakkor az is igaz, hogy minél nagyobb a közösség az egyén körül, annál körülhatároltabb az egyén döntési szabadsága: egyéni érdekét számos más egyéni érdek erősítheti, keresztezheti, támogathatja vagy ellensúlyozhatja.²⁸ Egyén és közösség kölcsönhatásban élnek egymással, amely kölcsönhatásban mindkét pólus érdekeit figyelembe kell venni, hogy az egyén azonosulni tudjon a közösséggel, a közösség pedig befogadja, elfogadja az egyént a közösség tagjaként. Fontosnak

²⁴ TAKÁCS Péter – H. SZILÁGYI István – FEKETE Balázs (szerk.): Államelmélet. Budapest, Szent István Társulat, 2013. 273.

²⁵ ARTISTOTELÉS i. m. 1253a.

²⁶ GÖNCZI-HORVÁTH-RÉVÉSZ-STIPTA-ZLINSZKY i. m. 25.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

tartom kiemelni a kialakulásuk szempontjából meghatározó tényezőket, miszerint az egyes közösségek, illetve társadalmi csoportok tagjaik létfeltételeinek biztosítására alakultak természetes úton (vérségi, nemzetségi, valamint törzsi alapon) vagy mesterséges hatások alatt. Az előbbieket ἔθνος-nak (*ethnos*) nevezi a szakirodalom, amely államszerveződési formára a lazább területi kapcsolat, a szórványtelepülési forma jellemző, és kronológiailag természetesen korábbiak, mint az általam is vizsgált utóbbi, jellemzően inkább mesterséges hatások alatt keletkezett, tipikusabb görög államforma, a polis. Ezt a két konstrukciót a topográfiai meghatározottság, a közös vallási kultusz, a közös etnikai származás, a törzsi alapú szerveződés bizonyos foka köti össze.²⁹ Míg az utóbbiak a görög államszervezés csúcsteljesítményének számítanak, addig az előbbieket maguk a görögök sem tartották sokra, ahogy arról Thukydides is beszámol ismert történeti művének I. könyvében. A polisban élő görögök úgy vélték, hogy az *ethnos* alkotó közösségek a saját maguk által hozott törvényeket sem tartják be, ha egyáltalán léteznek törvényeik. A kalózkodást dicsőségnek tartották, és bárhová mentek, mindig fegyverrel jártak, hogy meg tudják védeni magukat.³⁰ A polis tehát a hellének számára kiemelkedést jelentett a barbárok és a hellén *ethnos*ok zavaros, törvényeket nem ismerő vagy nem tisztelő világából.³¹

Max Weber szerint az állam olyan hatalom, amely nem személyhez tapad, nem természetes úton jött létre (pl.: családi, törzsi vezetés), hanem intézményes formában jelenik meg. A társadalom feletti intézményes uralom a kívülről jövő fenyegetésekkel szemben hivatott megvédeni a közösséget, egyúttal belső békés működését, gazdálkodását és közösségi életét biztosítani.³² „Az állam tehát a társadalomban létező, de annak egészétől megjelenésében különváló rendfenntartó és védekező funkciókat gyakorló intézményesített szervezet. E szervezet egyes emberekből áll, állami tisztségviselőkből, a hatalom hordozóiból, az uralom gyakorlóiból.”³³ Egyetértve a megállapítással, kiegészítem azzal, hogy mindez az állam polgárainak (πολίτης) érdekében kell, hogy történjen egy jól működő társadalomban.

Ennek a jól működő társadalomnak a kerete a πόλις (*polis*), amivel a görögök a saját politikai közösségeiket jelölték meg. A szó egyszerre utalt a városra, a szabad polgárok közösségére és egységére, az általuk kialakított

²⁹ JAKAB i. m. 20.

³⁰ THUKYDIDÉS I. (A) [1.50.1]

³¹ NÉMETH György: *A polisok világa*. Budapest, Korona, 1999. 33.

³² GÖNCZI–HORVÁTH–RÉVÉSZ–STIPTA–ZLINSZKY i. m. 27.

³³ Uo.

közös hatalom szerkezetére, gyakorlására vagy befolyásolására, s ezek mellett erkölcsi tartalma is volt.³⁴ A hagyomány úgy tartja, hogy az ógörög πόλις szót egy régi Aristotelés-fordító, *Willem van Moerbeke* ültette át 'városállamként' latinra, és később ez terjedt el minden európai nyelvben. Ez a szóhasználat azt sugallta, hogy a polis modern értelemben véve is államnak tekinthető.³⁵ A modern értelemben vett, és az európai nyelvekben használt állam szó azonban a latin *status* szóból képzett főnév, mint például a német *Staat*, vagy az angol *state*. Ugyanakkor fontosnak tartom megjegyezni, hogy a *status* szó az ókori nyelvhasználatban sosem jelentett államot, sokkal inkább a politikai közösség állapotára, formájára, szerkezetére utaltak vele,³⁶ míg a várost a *civitas* vagy a *municipium* szóval jelölték a rómaiak. Az államra már csak azért sem használhatták, mivel a modern értelemben vett állam nem létezett.

4. A polisok kialakulása

Miután elemeztem az állam mibenlétét, azt, hogy miként szolgálhat a polis (városállam értelemben) a politikai és jogi gondolkodás keretétül, az alábbiakban azt fogom megnézni, hogy miként jött létre a görög városállam központi magja. Aristotelés a *Politikában* a következőket írja egy megalapítandó városállamról:

„[...] először is milyen alapelvei legyenek annak a városállamnak, amelyet kívánságunk szerint akarunk megalkotni. Mert megfelelő tervezés nélkül nem alakulhat ki a legtökéletesebb alkotmány [...] Itt a polgárok számára és a területre gondolok. Mert ahogyan minden mesterembernek [...] szüksége van a munkájához alkalmas nyersanyagra [...] akképpen az államférfiúnak és a törvényhozónak is rendelkezésre kell hogy álljon a nekik megfelelő [...] anyag. Első ilyen feltétel a politikusnál a lakosság száma: hányan legyenek és milyen természetűek; a következő a terület, hogy mekkora és milyen.”³⁷

³⁴ TAKÁCS–H. SZILÁGYI–FEKETE i. m. 111.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ ARISTOTELÉS i. m. 1325b 35–1326a 10.

A fenti sorokból is jól látszik, hogy Arisztotelész két fontos dolog köré szervezi az alapítandó államot: az egyik a terület, a másik pedig a lakosság. Elsőként az állam horizontális vetületét analizálom, majd a következőkben kitérek annak vertikális tagozódására is, és bemutatom azt a különféle politikai berendezkedések alapján.

4.1. Polis-meghatározások

Ahhoz, hogy egy ókori görög közösség jogi értelemben vett életterét, annak létrejöttét és működését is megvizsgálhassam, segédtudományokat hívok segítségül, úgymint nyelvészet, irodalom, társadalomtudomány. Ha a polis szó jelentésére és etimológiájára vagyunk kíváncsiak, kiindulópontként a Györkössy-Kapitánffy-Tegyei-féle Ógörög-magyar szótárban a következőket találjuk: πόλις, εως, ἡ 1. *fellegvár, vár; 2. város [...] ált. lakóhely; lakott terület, lakott sziget; 3. polgárság, polgárok testülete; állam. Platónnál τὰ τῆς πόλεως értelemben közügyeket, államügyeket jelent.*³⁸ Mivel a polis szónak többféle jelentése van, ezért minden esetben szükséges megvizsgálni a szöveggörnyezetet, amiben a szó előfordul. Ez pedig azért elengedhetetlen, mivel ha a forrásokban a polis szót ‘csak’ város és nem állam értelemben használják, mindig olyan városokat értenek alatta, amelyek egy polis mint állam központjai voltak.³⁹

Maga a szó egyébként először a lineáris B írásos táblákon jelent meg már a Kr. e. I. évezred előtt *potorijo* alakban egy személynév részeként.⁴⁰ Eredeti jelentéséről nem sokat tudunk, és etimológiája sem egyértelműen bizonyítható. Ha azonban mégis kísérletet teszünk a szó etimológiájának felkutatására, akkor a *ptólis* (πτόλις) proto-indoeurópai, vagyis az indoeurópai alapnyelvből származó szót kell elemeznünk, ami egy korai formája a polis szónak. Diakrón változások eredményeképpen a szó egy *tp* > *pt* hangcserével keletkezhetett, mivel az ókori görögök a nyelv hajlékony peremével képzett mássalhangzó-csoportok esetében, amelyekben egy koronális (*t*) és egy nem koronális hang (*p*) találkozik, minden esetben csak az asszimilációra, a másik hang képzési helyéhez való alkalmazkodásra képes koronális hanggal fejezték be szavaikat,

³⁸ GYÖRKÖSY Alajos – KAPITÁNYFY István – TEGYEI Imre (szerk.): *Ógörög-magyar nagyszótár*. Budapest, Akadémiai, 2007. 862.

³⁹ NÉMETH György – HEGYI W. György: *Görög-római történelem*. Budapest, Osiris, 2011. 38.

⁴⁰ Anton POWELL (ed.): *The Greek World*. London, Warwick Press, 1995. 22.

hangkapcsolataikat.⁴¹ A szó ugyanakkor rokonságot mutat a szanszkrit *pura* (पुर), valamint a lett *pils* és a litván *pilis/pilės* szavakkal is.⁴² Mivel az említett nyelvek szavai erős, vár jelentéssel bírnak, így feltételezhetjük, hogy eredetileg a görögben is ezzel a jelentéssel használták, mint ahogy használta Homéros is az *Iliás* II. énekében: „Ἰστίαιαν Κήρινθόν τ’ ἔφαλον Δίου τ’ αἰπὺν πολίεθρον (kiemelés tőlem – *a szerző*) [...]”,⁴³ vagyis tengeri Kérinthosnak, Zeusz *meredek várának* népe. Ebben az idézetben az említett diakrón nyelvi változásra is példát látunk.

A polis ἡ δ’ ἐκ πλειόνων κωμῶν κοινωνία τέλειος πόλις: a több faluból álló közösség a polis (városállam), ahogy annak ókori definícióját Aristotelész megfogalmazta.⁴⁴ Amint az ókori görög jogtörténet legnagyobb része, úgy a polis és annak jogi szerkezete is csak az előzményekkel együtt érthető meg. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a görögök voltak az elsők, akik az emberi együttélés elméletéről és magáról a városról, annak horizontális és vertikális struktúrájáról, jogi berendezkedéséről önállóan gondolkodtak. Ebben is igazolva látom korábbi állításomat, miszerint ők voltak az elsők, akik az emberek közötti viszonyokat célszerűen és önállóan alakíthatónak tartották, nem pedig eleve elrendeltnek.⁴⁵

Arisztotelésznek a polistról fentebb közölt ’meghatározását’ érdekesnek tartom összevetni a nála jó félévezreddel később, a Kr. u. II. században élt híres görög földrajztudós, Pausanias leírásával, mely egy negatív polis-meghatározást tár elénk:

„Chairóneiatól mintegy húszstadionnyi távolságra van a phókisiak polisa, Panopeus, ha polisnak lehet nevezni azokat, amik nem bírnak a főtisztviselők hivatali helyiségeivel, a testgyakorlásra alkalmas hellyel, színházzal, piactérrel, közkútba vezetett vízzel, hanem barlangokban berendezett kunyhókban élnek a hegyekben, leginkább ott, ahol hegyi patakok folynak.”⁴⁶

⁴¹ SZIGETVÁRI Péter: *Egy megszeghető szabály*. [https://www.nyest.hu/hirek/egy-megszeghetoszabaly – letöltve: 2020. július 28.]

⁴² NÉMETH i. m. 34.

⁴³ HOMÉROS: *Iliás* II. 537–538. http://www.greeklanguage.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=158&page=19 [letöltve: 2020. augusztus 6.]

⁴⁴ ARTISTOTELÉS i. m. 1252b 25.

⁴⁵ GÖNCZI–HORVÁTH–RÉVÉSZ–STIPTA–ZLINSZKY i. m. 42.

⁴⁶ PAUSANIAS X. (K) [4.1].

Pausanias tehát az alábbiakat tartotta fontosnak ahhoz, hogy egy települést polisnak lehessen nevezni: főtisztviselők hivatali helyiségei, tornacsarnok, színház, piactér, ivóvíz-ellátottság. Érdekes azonban megvizsgálni az archaikus korban élt híres arisztokrata származású lesbosi költő, Alkaios szavait is, miszerint:

„Nem szépen-épült, széptetejű lakok,
nem jólakott nagy kőfalak és utak
adják a várost, nem hajógyár,
ámde olyan lakosok, kik avval
mi megvan, élni tudnak...”⁴⁷

Ennek az ötsoros epigrammának a fokozás áll a középpontjában. A fokozást a párhuzamos szerkesztésű gondolatritmusok teszik lehetővé, aminek a segítségével a szerző eljut a vers záró soráig, amely csattanószerűen fogalmazza meg a lényegét. Alkaios művén keresztül így betekintést nyerhetünk a vizsgált korszakban élt emberek polistról vallott felfogásába, ami igazán megmutatja, hogy valójában mi is a polis lényege. A polis legfontosabb sajátja tehát – álláspontom szerint – az *‘olyan lakosok’* közössége, *‘kik avval / mi megvan, élni tudnak...’*. Ez a *‘mi megvan’*, nem lehet más, mint az a jog(rend), amit önmaguk számára alakítanak ki és tartanak fenn, biztosítva ezzel az önkormányzatisággal bíró *‘jó államot’*. Az így létrejött πολιτεία-t (*politeia*) pedig az intézményesített formát öltött szuverén közhatalom irányítja annak az *‘alkotmánynak’* az elvei alapján, amelyről Aristotelész a *Politikában* a következőket írja:

„Az alkotmány ugyanis az a rend, amely a városállamban a vezetés kérdését szabályozza, hogy milyen módon oszlik meg, ki gyakorolja a főhatalmat a városállamban, és hogy mindegyik közösségnek mi a célja; [...]”⁴⁸

Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy ennek a szuverenitásnak a legfőbb letéteményesei maguk a polgárok voltak. Ennek megfelelően a polis egy közös jogrend által összekötött, és mind kül-, mind belpolitikailag önálló, szabad polgárok személyközösségének tűnik, akik egy áttekinthető, többé-kevésbé urba-

⁴⁷ ALKAIOS: Nem szépen épült, széptetejű lakok... In: FALUS Róbert (szerk.): *Görög költők antológiája*. Budapest, Európa, 1959. 90.

⁴⁸ ARTISTOTELÉS i. m. [1289a].

nizált térben éltek együtt.⁴⁹ Vagyis itt nyer értelmet Aristotelés azon gondolata, miszerint városállam az, ami „*már eléri a teljes, önmagában való elegendőség (autarkeia) szintjét, s míg létrejöttének célja az élet, fennmaradásának célja a boldog élet.*”⁵⁰

Mivel a fentebb említett geográfus, Pausanias az idézett művének egy másik helyén azt írja, hogy Panopeus városának falait II. Philippos makedón király – a Kr. e. IV. század közepe táján – leromboltatta, lakói és szomszédai ennek ellenére mégis politikai entitásként tekintettek rá,⁵¹ azt mondhatjuk, hogy a polis akkor is polis marad, ha épületeit, falait lerombolták.⁵² Ezek alapján igazolva látom egyik felvetésemet, miszerint a polis nem az ott található épületek által válik igazi várossá. Közvetve azonban mégiscsak fontos bizonyos épületek megléte a polisszá válásban. Dolgozatom kutatási témája szempontjából leginkább releváns a főtisztviselők hivatali helyiségei. Hiszen ha ezek a hivatali helyiségek jelen vannak a városokban, akkor a jog jelenléte is feltételezhető, amely jogot a helyi közösségek alakították ki, formálták, majd később, a Kr. e. VII. századtól írásba is foglalták, felváltva a korábbi szokásjogot. Ez a jog, ahogy korábban már hivatkoztam is rá, a közjó érdekeit tartja szem előtt, ami a boldog állam feltétele. Ha van a polgárok érdekeit figyelembe vevő és érdekeit érvényesítő kormányzat, akkor az ott élők azonosulni tudnak a polisszal, így önmagukkal is, mely által identitást szereznek, ebben pedig realizálódik a dinamikus állam szociológiai megközelítésű modellje is.

4.2. A polisok arculata

Kirsten a RE-be⁵³ írt szócikkében az alábbiak szerint határozza meg a polist: nyugat-lokrisi műkénéi település, irodalmi összefüggésben csak Thukydidés említi κόμην-ként (*kómé*), vagyis helységként, községként a Ὑαῖοι (*Hyaiok*) földjén,⁵⁴ amelyet a Kr. e. V. században elfoglaltak és leromboltak. Thukydidés

⁴⁹ Wilfried GAWANTKA: *Die sogenannte Polis*. Stuttgart, Steiner. 1985. 23.

⁵⁰ ARTISTOTELÉS i. m. [1252b].

⁵¹ PAUSANIAS X. (K) [3.1].

⁵² Vö. NÉMETH – HEGYI W i. m. 38.

⁵³ KIRSTEN i. m. 1391–1396.

⁵⁴ A Ὑαῖοι (Hyaiok) Thukydidés (*A peloponnésosi háború története* 3. 101.) leírása szerint egy lokrisi nép, amelyet a *Hylaethus* folyó nevéből eredő Ὑλη városa után neveztek így. (vö. Edward H. BUNBURY: s. v. Hyle. In: William SMITH (szerk.): *Dictionary of Greek and Roman Geography*. Boston, Little, Brown and Company, 1870. 1102.

szövege nem határozza meg az időpontot, hogy melyik hadjáratban foglalták el *Polis* várát, de Kr. e. 426-ban Eurylochos hadjáratot vezetett *Naupaktos* városa ellen, ami szintén Nyugat-Lokris egy települése. Mindenesetre Thukydidész nyomán nevezik a *Hyaiok* ‘fővárosát’ *Polis*nak.⁵⁵ *Polis* városa Thukydidésnél a *Hyaiok* κώμη-jaként, vagyis községként jelenik meg, egy olyan névvel, ami nem csupán egy falusi települést, hanem egy várat jelölt. Vagyis ahogy fentebb már szóltam róla, a polis elnevezés kezdetben várat jelentett, így nagy valószínűséggel minden olyan település, amely várral bírt, polis elnevezést kapott, eleinte összetett tulajdonév formájában (pl. Nikopolis, Megalopolis stb., ahol bizonyítottan voltak várak, fellegrvárak).⁵⁶ Ezt erősíti Welwei és Rhodes DNP-be írt szócikke is.⁵⁷ A szerzőpáros által írt passzus ugyancsak fontosnak tartja kiemelni, amit a fogalom vizsgálatánál én is megjegyeztem, hogy különféle szöveggörnyezetekben több jelentéssel is bír a polis szó. Kontextustól függően földrajzi, tulajdonnévi és politikai értelemben is megjelenik. A korábban említett vár, fellegrvár tartalommal elsőként a már idézett homérosi eposzban, az *Ilias*ban bukkan fel az irodalomban a Kr. e. VIII. században:

„αὐτὸς δ’ Ἄρης ἐτέρωθεν, ἐρεμνῇ λαίλαπι Ἴσος,
ὄξυ κατ’ ἀκροτάτης πόλιος Τρώεσσι κελεύων,
ἄλλοτε παρ Σιμόεντι θεῶν ἐπὶ Καλλικολώνη.”⁵⁸

Politikai értelemben a polis fogalma az archaikus kortól kezdve egy Görögországra és a görögök által meghódított régiókra jellemző politikai szerveződés jellegzetes formájaként fejlődött, amelynek lényeges ismertetőjegye a politikai önkormányzat, vagyis a polgárok által történő önálló törvényhozásban határozható meg. Ez azt jelenti, hogy a polgároktól származó felnőtt férfi lakosság – és időnként a lakosságnak az a része is, amely bizonyos meghatározott vagyoni követelményeknek megfelelt – saját törvényeket és saját politikai intézményeket hozott létre. A polisok rendelkeztek a nyilvános (köz) épületek építéséről, és jóllehet sokmindent átvettek az anyavárosoktól, azaz a μητρόπολις-októl (*métropolis*), voltak saját ünnepeik, naptáraik, szentségeik, saját gazdálkodási módjuk és fizetőeszközeik, saját hadseregük és időnként

⁵⁵ KIRSTEN i. m. 1391.

⁵⁶ NÉMETH–HEGYI W. i. m. 38.

⁵⁷ WELWEI–RHODES i. m. 22–26.

⁵⁸ HOMÉROS: *Ilias*. XX. (51–53.)

saját flottájuk is.⁵⁹ Nem lehet azonban a polis fogalmának használatát szigorúan ezekre az ismertetőjegyekre korlátozni, sem pedig minden egyes ilyen formában megalakult görög közösségre alkalmazni. Egyes régiókban (pl. Nyugat- vagy Északnyugat-Görögországban) kevés, vagy egyáltalán nincs olyan törzsi állam (ἔθνος-*ethnos*), amely városi település-maggal jött volna létre. Ezekben a régiókban az egyes települések csak alárendelt szerepet tölthettek be, és korlátozott hatáskört gyakorolhattak a polisszal rendelkező közösségekhez képest, vagy éppen azok irányítása alatt. Ezek mellett létezett a szövetségi állam (κοινός-*koinos*) is (pl. Boiotiában a Kr. e. VI. századtól), amelyben az egyes települések polisként jöllehet saját polgársággal rendelkeztek, és a belső dolgokat illetően a már meglévő példákhoz hasonló módon szerveződtek, a kapcsolataik ellenőrzésében azonban – a fenti példánál maradva – a boiotiai szövetség szerveinek voltak alávetve.⁶⁰ Volt egy másik tendencia is, miszerint több apró település a *synoikismosszá* válás útján egy nála nagyobb közösséghez csatlakozott, ahogy fentebb Théseus történetében láttuk is. Ez az egyesülés némelykor csupán a politikai egyesülésben állt fenn, amelyben az egyes települések közvetlenül nem érintkeztek, azonban ez is a helységek egy közös központban történő centralizálásához vezethetett, mint például *Megalé Polis* esetében Árkádiában. A polis fogalma használható azonban jelentéktelen településekre is, amelyek a nagyobbaktól függték; ugyanígy voltak polisok, amelyek szövetségi rendszerekhez tartoztak, a döntéshozatali szabadságuk egy részéről pedig a szövetség javára lemondtak, anélkül, hogy a görög értelemben vett polis tulajdonságuk elveszett volna.⁶¹

A polist azonban elsősorban a polgárok közösségeként lehet definiálni (κοινωνία τῶν πολιτῶν-*koinónia tón politón*), és kevésbé a területi határai alapján. Ez mutatkozik meg egy állam polgárainak szokásos megjelölésében: Ἀθηναῖοι (*Athénaioi*) – athéniaiak, Λακεδαιμόνιοι (*Lakedaimonioi*) – spártaiak, nem pedig Ἀθηναί (Athénai) vagy éppen Θῆβαι (*Thébai*).

A polis mint a politikai élet jellemző formája nem ért véget II. Philippos és III. Alexandros vagy a Diadochosok által megváltoztatott görög világgal, de a görögországi hagyományos polisok (amelyek vagy egy királynak voltak alávetve, vagy a görög királyok között lavíroztak) szabadsága korlátozottá vált – de ez volt a legtöbb polis sorsa a klasszikus korban is, a Kr. e. V-IV. században.⁶²

⁵⁹ WELWEI–RHODES i. m 23.

⁶⁰ Uo. 24.

⁶¹ Uo.

⁶² MOSES I. FINLEY: *Politika az ókorban*. Budapest, Európa, 1995. 74.

A polis és jellegzetes intézményei tovább virágoztak a hellenisztikus korban és a Római Birodalomban is, amelyben a polisok kolóniákként (gyarmatvárosként) vagy municipiumokként bizonyos helyi autonómiát élveztek. Csak a principátus megalakulásával, amikor már nem volt más lehetőség, mint a rivalizáló hatalmak között manőverezni, veszett el a polisok szabadságának illúziója, de a polis szerepe a gazdaság, a közigazgatás és a közlekedés központjaként megmaradt. A feltörekvő kereszténység ezekben a régi városi központokban találta meg az egész Római Birodalomban a saját első támpontjait.

Ahogy az ismert német történész, Victor Ehrenberg nagyon találóan megfogalmazta, a polis nem az egyedüli görög államforma, de ez a legalapvetőbb a görögség számára, így az európai államfejlődés számára is ez a struktúra lesz mértékadó, mivel olyan közösségformáló erővel bír, amelyben évezredek meghatározó jogi, politikai, közigazgatási és államelméleti konstrukciók voltak képesek kifejlődni.⁶³

⁶³ Victor EHRENBURG: *Von den Grundformen griechischer Staatsordnung*. Heidelberg, 1961. 12.